

Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση, Έρευνα και Τεχνολογική Ανάπτυξη, Καινοτομία και Οικονομία

Τόμ. 1 (2016)

Πρακτικά Πρώτου Πανελληνίου Συνεδρίου

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ & ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ,
ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ

1ου ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΜΕ ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

**Ελλάδα-Ευρώπη 2020:
Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση, Έρευνα,
Καινοτομία και Οικονομία**

**Αθήνα
1, 2 και 3 Ιουλίου 2016**

Οργάνωση:
Ελληνικό Ινστιτούτο Οικονομικών
της Εκπαίδευσης & Δια Βίου Μάθησης, της Έρευνας & Καινοτομίας

Αιγίδα:
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Επιμέλεια:
Δρ Ε. Καραϊσκού & Δρ Γ. Κουτρομάνος (Συντονιστές),
Δρ Ι. Βουτσινάς, Δρ Π. Πέγκας, Δρ Π. Πρόντζας,
Δρ Γ. Ρεντίφης, Δρ Μ. Σολάκη

Η Σιβιτανίδειος Δημόσια Σχολή Τεχνών και
Επαγγελματιών, ως πρότυπος θεσμός δια βίου
μάθησης, εκπαίδευσης και επαγγελματικής
κατάρτισης σε σύνδεση με την αγορά εργασίας

Γεώργιος Δ. Σαλαμούρας

doi: [10.12681/elrie.816](https://doi.org/10.12681/elrie.816)

Η Σιβιτανίδειος Δημόσια Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων, ως πρότυπος θεσμός δια βίου μάθησης, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης σε σύνδεση με την αγορά εργασίας

Γεώργιος Δ. Σαλαμούρας

salamouras.g@gmail.com

Περίληψη

Η Σιβιτανίδειος από την ίδρυσή της (1927), ως κοινωφελές Ίδρυμα Τεχνολογικής Κατάρτισης σύμφωνα με τα Ευρωπαϊκά πρότυπα, δημιούργησε νέες διόδους έρευνας και καινοτομίας στην επαγγελματική εκπαίδευση. Εδώ και περίπου έναν αιώνα μέχρι τις μέρες μας αποτελεί έναν από τους σπουδαιότερους πυλώνες κατάρτισης στη χώρα μας συνδέοντας την εκπαίδευση με την αγορά εργασίας των αποφοίτων της. Με την παρούσα εργασία, «*Η Σιβιτανίδειος Δημόσια Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων, ως πρότυπος θεσμός δια βίου μάθησης, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης σε σύνδεση με την αγορά εργασίας*» εστιάζουμε την προσοχή μας στην αναγκαιότητα της Δια Βίου Μάθησης στο σύγχρονο, απαιτητικό και παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Η διά βίου μάθηση στοχεύει στις αρχές της ποιότητας και της ισότητας, της πρόσβασης σε αυτή, για όλους τους πολίτες, αποβλέποντας, στη δημιουργία ίσων ευκαιριών για κάθε ενεργό μέλος της κοινωνίας. Ειδικότερα επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας στην σπουδαιότητα της σύνδεσης κατάρτισης και αγοράς εργασίας όπως λαμβάνει χώρα στην Σιβιτανίδειο Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων.

Λέξεις – Κλειδιά: Σιβιτανίδειος, Δια Βίου Μάθηση, αγορά εργασίας.

Abstract

Sivitanidios, since its erection (1927) as a public benefit Institution of Technological Training according to the European Standards, has created new educational paths of research and innovation in vocational training. For almost a century, until nowadays, it constitutes one of the most important centers areas of training in our country, linking successfully education and job market. In this essay, entitled “Sivitanidios Public Arts and Crafts School, a model institution of lifelong learning, education and vocational training in connection with the job market”, we focus on the necessity of lifelong learning in the contemporary, demanding and globalized environment. Lifelong learning aims at the basic principles of quality and equality in education and making them accessible to all citizens, in the way of creating equal educational opportunities, for every active member of our society. In particular, this essay, underlines the interest of Sivitanidios Institution, on the importance of connecting training and job market needs, highlighting the methods used to achieve the above.

Keywords: Sivitanidios, Lifelong Learning, the labor market.

1.Εισαγωγή

Είναι κοινώς αποδεκτό στις μέρες μας, σε μια Ευρώπη που χαρακτηρίζεται από ραγδαίες κοινωνικοοικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές, ότι, η διά βίου μάθηση έχει καταστεί αναγκαιότητα. Η εποχή των παραδοσιακών εκπαιδευτικών συστημάτων του προηγούμενου αιώνα αποτελεί μακρινό παρελθόν, με τις απαιτήσεις πλέον της μεταβιομηχανικής

παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας να επιζητούν διαφορετικό εκπαιδευτικό προσανατολισμό. Επιβεβλημένη είναι η ανάγκη για συνεχή ανανέωση και απόκτηση γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων των πολιτών, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο σημαντικά στην ανταγωνιστικότητα και την κοινωνική συνοχή της Ε. Ε. καθώς επίσης και στην βελτίωση της βιοποριστικής τους κατάστασης. Το νέο αυτό περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί απαιτεί από την εκπαίδευση να βρίσκεται σε άμεση επαφή και σύνδεση με την παραγωγή, δίνοντας έμφαση στη γνώση και στις δεξιότητες, με απώτερο σκοπό όσο το δυνατόν αρτιότερα καταρτισμένους ενεργούς πολίτες. Η διά βίου μάθηση αποτελεί όραμα πανανθρώπινο ενώνοντας άτομα ανεξαρτήτως οικονομικών, κοινωνικών, εθνικών, θρησκευτικών πεποιθήσεων και αντιλήψεων, δημιουργώντας ίσες ευκαιρίες για κάθε ενεργό πολίτη.

2. Η αξία της δια βίου μάθησης

Με τον όρο "διά βίου μάθηση ή εκπαίδευση", αναφερόμαστε σε μια φιλοσοφική αντίληψη σύμφωνα με την οποία, «...η εκπαίδευση θεωρείται μια μακροχρόνια διαδικασία που αρχίζει κατά τη γέννηση και διαρκεί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής...» (Βεργίδης & Καραλής, 2004). Όλες οι μαθησιακές δραστηριότητες, στις οποίες συμμετέχουμε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας και που έχουν σαν στόχο, τη βελτίωση των γνώσεων των δεξιοτήτων και των εφοδίων, σε προσωπικό, κοινωνικό και επαγγελματικό επίπεδο ονομάζεται διά βίου μάθηση. Περιλαμβάνει στους κόλπους της, την τυπική εκπαίδευση, τη μη τυπική εκπαίδευση και την άτυπη μάθηση. Ως διά βίου μάθηση εννοούνται όλες οι μορφές μαθησιακών δραστηριοτήτων κατά τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου, έχοντας ως σκοπό και στόχο την απόκτηση - ανάπτυξη γνώσεων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων, οι οποίες συμβάλλουν στην διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης προσωπικότητας του ατόμου, στηρίζοντάς τον, στην επαγγελματική ένταξη και εξέλιξη, στην κοινωνική συνοχή, στην διεύρυνση της ικανότητας ενεργούς συμμετοχής στα κοινά καθώς και στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη. Ειδικότερα, η διά βίου μάθηση αποτελεί τη σύνθεση των αλληλοσυμπληρωματικών μορφών μάθησης που αφορούν, το εκπαιδευτικό σύστημα, τον τομέα της κατάρτισης ενηλίκων όπως και την άτυπη εκπαίδευση, δηλαδή τις φυσικές δραστηριότητες της καθημερινής, κοινωνικής και εργασιακής ζωής, μέσα από τις οποίες αποκτούν οι άνθρωποι νέες γνώσεις και δεξιότητες (Κόκκος, 2001).

Οι νέες μεθοδολογίες διά βίου μάθησης που απευθύνονται ειδικότερα στους ενήλικες, υποστηρίζουν νέες μορφές εγγραμμτισμού της εποχής μας, που ξεφεύγει από τα στενά περιχαρακωμένα πλαίσια της απόκτησης της γνώσης με αποθήκευση πληροφοριών. Στηρίζεται, πλέον, στη διαδικασία μάθησης της ικανότητας εμπλουτισμού της γνώσης, στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης αποσκοπώντας στην ενεργοποίηση κυρίως των ενηλίκων ατόμων και ομάδων για ατομική συλλογική και κοινωνική ανάπτυξη, προωθείται η ενεργός συμμετοχή των πολιτών συνδράμοντας στην άμβλυνση των μορφωτικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Ωστόσο στη χώρα μας παρατηρείται μια περιορισμένη συμμετοχή στην δια βίου μάθηση, αλλά με ταχεία ανοδική πορεία. Οι κυριότεροι λόγοι, μεταξύ άλλων, είναι ότι η εκπαίδευση ενηλίκων ως θεσμός δεν συνιστά μόρφωμα εγγεγραμμένο στη συλλογική συνείδηση των πολιτών, καθώς και στο ότι η ιδιοσυγκρασία της ελληνικής οικογένειας εκφράζεται με την έντονη ζήτηση για τυπικές σπουδές που συνεισφέρουν στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα.

Στις προτεραιότητες του Εθνικού Προγράμματος διά βίου μάθησης (Ν.3879/2010) είναι ο πολίτης, λαμβάνοντας υπόψη τις εκπαιδευτικές και μορφωτικές του ανάγκες, τα ενδιαφέροντά του, στοχεύοντας στην ενεργοποίησή του, εξαλείφοντας τυχόν εμπόδια για τη συμμετοχή του στην δια βίου μάθηση. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα του Συμβουλίου της 26ης Νοεμβρίου 2012, σχετικά με την εκπαίδευση στο πλαίσιο της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», αναφέρονται μεταξύ άλλων τα εξής: Ότι ακόμα και σε περιόδους περιορισμένων οικονομικών πόρων η δια βίου μάθηση, εκπαίδευση και κατάρτιση αποτελεί σημαντικό συστατικό της οικονομικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικότητας για κάθε κράτος.

Η διά βίου εκπαίδευση και κατάρτιση, αποτελεί σήμερα βασικό στοιχείο του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου γιατί συνδέεται με τις ανάγκες της διαρκώς μεταβαλλόμενης αγοράς εργασίας και τις οικονομικές αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο. Η εφάπαξ τυπική ενδοσχολική εκπαίδευση δεν αρκεί για να καλύψει την ποικιλία απαιτήσεων των σύγχρονων κοινωνικών αναγκών, οι οποίες έχουν αυξηθεί με την σχεδόν καθολική εφαρμογή των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ), του συνόλου δηλαδή των τεχνολογιών διαχείρισης της πληροφορίας και των τεχνολογιών σε όλους σχεδόν τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ένας θεσμός ο οποίος αντιπροσωπεύει πλήρως και κάνει πράξη την έννοια της δια βίου μάθησης είναι η Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμαμάτων.

3. Η Σιβιτανίδειος Σχολή

Η Σιβιτανίδειος Δημόσια Σχολή Τεχνών και Επαγγελμαμάτων είναι Κοινοφελές Ίδρυμα, λειτουργεί με τη μορφή του Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου το οποίο απολαύει αυτοτέλειας και αυτοδιοίκησης βάσει συνταγματικής επιταγής (παρ.1 άρθρο 109 του ισχύοντος συντάγματος). Διοικείται από 7μελές Δ.Σ., με πρόεδρο το Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Ιερώνυμο, και εποπτεύεται ως Ίδρυμα από το Υπουργείο Παιδείας (www.sivitanidios.edu.gr/). Από την ίδρυσή της (1927) ως κοινοφελές Ίδρυμα Τεχνολογικής Κατάρτισης σύμφωνα με τα Ευρωπαϊκά πρότυπα και κυρίως σύμφωνα με την περίφημη Παρισινή Σχολή "Arts et Metiers", δημιούργησε νέες διόδους έρευνας και καινοτομίας στην επαγγελματική εκπαίδευση. Επιθυμία και σκοπός του διαθέτη - ιδρυτή της, Βασιλείου Σιβιτανίδη, ήταν η άρτια τεχνική, επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση, των νέων της Ελλάδας. Η προσφορά της στην παιδεία, την κοινωνία και την οικονομία της χώρας είναι διαπιστωμένη, επίσης αναγνωρισμένη είναι και εκτός του ελλαδικού χώρου. Εδώ και περίπου έναν αιώνα, αποτελεί έναν από τους σπουδαιότερους πυλώνες κατάρτισης στη Χώρα μας συνδέοντας την εκπαίδευση και την κατάρτιση με την αγορά εργασίας των αποφοίτων της. Στις δομές που λειτουργούν σήμερα «4 ΕΠΑΛ, ΙΕΚ, ΣΕΚ, ΚΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ. ΙΙ (Κέντρο Δια Βίου Μάθησης Επιπέδου ΙΙ)» εκπαιδεύονται, φοιτούν και επιμορφώνονται περί τους 2.500 καταρτιζόμενοι το χρόνο, κατανεμημένοι ανάλογα με την ειδικότητα που ακολουθούν καθώς και την μορφή εκπαίδευσης που πραγματοποιούν.

Ειδικότερα, στην τυπική επαγγελματική εκπαίδευση λειτουργούν 4 Επαγγελματικά Λύκεια (ΕΠΑΛ), εκ των οποίων τα τρία λειτουργούν σε πρωινό, ενώ το 4^ο λειτουργεί σε απογευματινό ωράριο. Συνολικά και στα τέσσερα ΕΠΑΛ λειτουργούν πάνω από 30 ειδικότητες, ενδεικτικά θα αναφέρουμε κάποιες από αυτές:

- Βοηθός ιατρικών – Βιολογικών Εργαστηρίων
- Βοηθός Χημικών Εργαστηρίων και Ποιοτικού Ελέγχου
- Τεχνικός Τεχνολογίας Τροφίμων και Ποτών
- Τεχνικός Εφαρμογών Πληροφορικής
- Τεχνικός Ηλεκτρολογικών Συστημάτων, Εγκαταστάσεων και Δικτύων
- Τεχνικός Μηχανικός Θερμικών Εγκαταστάσεων και Μηχανικός Τεχνολογίας Πετρελαίου και Φυσικού Αερίου
- Τεχνικός Εγκαταστάσεων ψύξης αερισμού και κλιματισμού
- Τεχνικός Οχημάτων
- Σχεδιαστής Δομικών Έργων και Γεωπληροφορικής
- Ψηφιδιογραφίας – Υαλογραφία
- Επιπλοποιίας – Ξυλογλυπτικής
- Μηχανικός Εμπορικού Ναυτικού
- Τεχνικός Εφαρμογών Λογισμικού

Το Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ) που λειτουργεί στη Σιβιτανίδειο, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί –χωρίς υπερβολή– ως η ναυαρχίδα της Σχολής. Πρόκειται για μια δομή στο πλαίσιο της δια βίου μάθησης και κατάρτισης, η οποία εκπαιδεύει περί τους 1000 καταρτιζόμενους το χρόνο σε 37 ειδικότητες καλύπτοντας σχεδόν όλο το εύρος των επαγγελμάτων. Η Σιβιτανίδειος χάριν της αυτοτέλειάς της, συνυπολογίζει και δημιουργεί ειδικότητες λαμβάνοντας υπόψη της απαιτήσεις της σύγχρονης εποχής. Κατά αυτόν τον τρόπο και σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας εγκρίθηκε και συστάθηκε, το πρώτο Πειραματικό ΙΕΚ στην κατάρτιση από το σχολικό έτος 2016-2017, με τέσσερις πιλοτικού χαρακτήρα ειδικότητες.

Η Σιβιτανίδειος, αφουγκραζόμενη τις μεταβαλλόμενες ανάγκες της αγοράς εργασίας καθώς επίσης και τις ανάγκες των εργαζομένων για συνεχή επαγγελματική κατάρτιση, προέβη στις απαραίτητες ενέργειες δημιουργώντας το Κέντρο Δια Βίου Μάθησης επιπέδου II (πρώην Κ.Ε.Κ.). Με στοχευόμενες ενέργειες εκπονεί προγράμματα και σεμινάρια επιμόρφωσης –δια ζώσης αλλά και εξ αποστάσεως– τα οποία απευθύνονται τόσο σε ανέργους όσο και σε επαγγελματίες, οι οποίοι επιθυμούν να ενημερώνονται συνεχώς για ό,τι πρωτοποριακό και καινοτόμο υπάρχει αντίστοιχα στους τομείς ενασχόλησής τους. Ως σημαντικός αρωγός για την αποτελεσματικότερη εκπαίδευση και κατάρτιση είναι το αυτοδύναμο Εργαστηριακό της Κέντρο (Ε.Κ.). Εξυπηρετεί τις ανάγκες των εργαστηριακών μαθημάτων για κάθε τομέα και ειδικότητα, συγκεκριμένα διαθέτει 40 πλήρως εξοπλισμένα εργαστήρια, τα οποία καλύπτουν 10 τομείς και 36 ειδικότητες. Μια ακόμη καίριας σημασίας πρόβλεψη του Ιδρύματος είναι το ιατρείο, το οποίο είναι άρτια στελεχωμένο και δύναται να παρέχει τις πρώτες βοήθειες σε

περιπτώσεις ατυχημάτων. Επίσης μεριμνά για την αυστηρή τήρηση των κανόνων υγιεινής σε όλες τις κτιριακές εγκαταστάσεις της Σχολής.

Επιπροσθέτως, μια καίριας σημασίας δομή για την στήριξη των μαθητών καθώς και των καταρτιζομένων είναι ο συμβουλευτικός σταθμός. Κύριος στόχος της συγκεκριμένης δομής είναι να βοηθήσει στην επαγγελματική αποκατάσταση παρέχοντας συμβουλές στους σπουδαστές σχετικά, με την επιλογή του επαγγέλματος που τους ταιριάζει, την βελτίωση της ικανότητάς τους στη λήψη αποφάσεων καθώς και στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Επίσης παρέχει ψυχολογική υποστήριξη για κάθε είδους ζητήματα που τους απασχολούν, καθώς και τρόπους για την αποτελεσματικότερη και ενδεδειγμένη επίλυσή τους. Για την ολοκληρωμένη μάθηση και κατάρτιση, δεν θα μπορούσε να λείπει η δημιουργία από τη Σιβιτανίδειο του Γραφείου Διασύνδεσης. Η εν λόγω δομή προέκυψε από την ανάγκη να ανταποκριθεί στις εξαιρετικές απαιτήσεις των καιρών, για σύνδεση των αποφοίτων της με την αγορά εργασίας. Το Γραφείο Διασύνδεσης παρακολουθεί και ενημερώνεται συνεχώς για τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας παρέχοντας την δυνατότητα στους καταρτιζόμενους συμβουλευτικού προσανατολισμού, για τον ορθό σχεδιασμό της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας, δημιουργώντας ενεργούς πολίτες. Αξιοποιεί ευκαιρίες απασχόλησης και τεχνικές προσέγγισης με τους εργοδότες, καθώς επίσης παροχής πληροφοριών όσον αφορά τις τεχνικές συνέντευξης για πρόσληψη αλλά και την σύνταξη βιογραφικού σημειώματος. Ειδικότερα συγκεντρώνει στοιχεία που αφορούν τα προσόντα των καταρτιζόμενων με σκοπό την αποτελεσματικότερη επαγγελματική τους αποκατάσταση, παρέχοντας πληροφορίες για τις διαθέσιμες θέσεις εργασίας αλλά και για την δυνατότητα συμμετοχής σε Ευρωπαϊκά Προγράμματα.

4. Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι η διά βίου μάθηση στοχεύει στις αρχές της ποιότητας και της ισότητας, καθώς και της πρόσβασης σε αυτή, για όλους τους πολίτες, αποβλέποντας, στη δημιουργία ίσων ευκαιριών, καθιστώντας κάθε άτομο ενεργό μέλος της κοινωνίας. Συνιστά ένα «ιδανικό εργαλείο», διότι περικλείει ανθρωπιστικές αξίες και διαθέτει ένα ισόβιο προσανατολισμό στη μάθηση και στην κατάρτιση. Η Σιβιτανίδειος Δημόσια Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων, μέσα από το σύστημα εκπαίδευσης και τον θεσμό της επαγγελματικής κατάρτισης που διαθέτει, είναι σε θέση να δημιουργεί "στελέχη" ικανά για την αγορά εργασίας, και απόφοιτους έτοιμους να αντιμετωπίσουν κάθε σύγχρονη τεχνολογική πρόκληση σε οποιαδήποτε θέση που αφορά την ειδικότητα τους. Βρίσκεται διαχρονικά παρούσα στις απαιτητικές προκλήσεις κάθε εποχής και ειδικότερα της σημερινής, ανοίγοντας νέες προοπτικές στην επαγγελματική σταδιοδρομία των νέων.

Βιβλιογραφία

- Βεργίδη Δ., & Καραλή Θ. (2004) *Τυπολογίες και στρατηγικές στην Εκπαίδευση Ενηλίκων*, Τεύχος 2. Μάιος-Αύγουστος
- Jarvis, P. (2004) *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και Κατάρτιση: Θεωρία και Πράξη*, εκδ. Μεταίχμιο. Αθήνα

- Κόκκου Α. (2005) *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων Θεωρητικό Πλαίσιο και Προϋποθέσεις Μάθησης, Τόμος Α.*. Ε.Α.Π. ,Πάτρα.
- Κόκκου Α. (2001) *Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Εκπαίδευση Ενηλίκων*. Εκδ, Μεταίχμιο, Αθήνα
- Mezirow J. (2007) *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*. εκδ.Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Πολέμη – Τοδούλου Μ. (2005) *Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Η Αξιοποίηση της ομάδας στην εκπαίδευση ενηλίκων*. ΕΑΠ, Πάτρα.
- Rogers A. (2002) *Η Εκπαίδευση Ενηλίκων*. Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα (2η έκδοση).